

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

شرح مشکلات دیوان خاقانی (هشت قصیده‌ی بلند شرح نشده)

به کوشش:

مریم امین‌فر

استاد راهنما:

دکتر محمدحسین کرمی

شهریور ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خدا

شرح مشکلات دیوان خاقانی (هشت قصیده‌ی بلند شرح نشده)

به کوشش

مریم امین فر

پایان نامه

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه شیراز به عنوان بخشی
از فعالیت‌های تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته‌ی:

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی کمیته‌ی پایان نامه، با درجه‌ی: عالی

دکتر محمد حسین کرمی، استاد بخش زبان و ادبیات فارسی (رئیس کمیته)

دکتر کاووس حسنی، دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی

دکتر زهرا ریاحی زمین، دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی

شهریور ۱۳۸۸

به نام خدا

اظہار نامہ

اینجانب مریم امین فر (۸۶۰۰۳۱) دانشجوی رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش زبان و ادبیات فارسی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی اظہار می‌کنم که این پایان‌نامه حاصل پژوهش خودم بوده و در جاهایی که از منابع دیگران استفاده کرده‌ام، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن را نوشته‌ام. همچنین اظہار می‌کنم که تحقیق و موضوع پایان‌نامه‌ام تکراری نیست و تعهد می‌نمایم که بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننموده و یا در اختیار غیر قرار ندهم. کلیه حقوق این اثر مطابق با آیین‌نامه مالکیت فکری و معنوی متعلق به دانشگاه شیراز است.

نام و نام خانوادگی: مریم امین فر

تاریخ و امضا: ۱۳۸۸/۰۶/۳۰

تقدیم

تقدیم به بزرگ آموزگار زندگیم

به مادرم که درس عشق را در دستان صداقتش آموختم

و تمامی وجودم و امدار محبت اوست.

تقدیم به پدرم

که صفای روحش غبار ملال را از زندگیم سترد

و دستان سایه اش، بهترین پناه و تسلی گاه زندگی ام است.

سپاس‌گزاری

الْحَمْدُ لِلَّهِ بِكُلِّ مَا حَمِدَهُ بِهِ أَذْنِي مَلَائِكَتِهِ إِلَيْهِ، وَ أَكْرَمُ خَلِيفَتِهِ عَلَيْهِ، وَ أَرْضِي حَامِدِيهِ لَدَيْهِ.

سپاس خدای را به هر آن چه نزدیک‌ترین فرشتگانش و گرامی‌ترین بندگان و پسندیده‌ترین ستایش‌کنندگان او را ستوده‌اند.

بی شک انجام این پایان‌نامه بدون کمک و همکاری بزرگوارانی که در تمام مراحل، نهایت لطف و محبت خویش را از من دریغ نکرده‌اند، میسر نبود. در این جا بر خود لازم می‌دانم که مراتب تشکر و سپاس خود را از یک یک استادان گران‌قدری که در مدت انجام این پایان‌نامه از محضرشان بهره‌مند بوده‌ام، ابراز دارم.

از استاد فرهیخته جناب آقای دکتر محمد حسین کرمی که همواره با نگاهی نافذ و نقادانه و با مساعدت‌های بی دریغ خود، مرا در انجام این پایان‌نامه یاری نموده‌اند و با تذکرات مفید خود بر غنای این پایان‌نامه افزودند، صمیمانه قدردانی و تشکر می‌نمایم.

همچنین از استادان فرزانه، جناب آقای دکتر کاووس حسنی و سرکار خانم دکتر زهرا ریاحی‌زمین که با تذکرات و اشارات سودمندشان این جانب را مورد عنایت قرار داده‌اند و این جانب، در طول این مدت از رهنمودهای ارزشمند ایشان مستفیض گشته‌ام، سپاسگزارم.

خداوند متعال بر توفیقشان بیفزاید.

چکیده

شرح مشکلات دیوان خاقانی (هشت قصیده‌ی بلند شرح نشده)

به کوشش

مریم امین فر

خاقانی از بزرگ‌ترین قصیده‌سرایان قرن ششم و از شعرای نامدار فارسی است که به علت دشواری اشعارش چنان که شایسته‌ی مقام اوست نزد همگان شناخته شده نیست. خاقانی، ترکیبات تازه و بدیع ساخته و موضوعاتی تازه در شعر آورده که پیش از او در شعر نیامده بود. قصیده‌های او از تعبیرات کنایی بسیار ظریفی برخوردار است. همچنین او با بسیاری از علوم زمان خود آشنا بوده و اصطلاحات آن‌ها را در اشعارش به کار برده است. تمام این عوامل سبب شده است که اشعار خاقانی یکی از پیچیده‌ترین و دشوارترین شعرهای فارسی باشد که لزوم شرح و توضیح آن نیز بیشتر احساس شود و همواره کتبی در زمینه‌ی شرح قصاید او تألیف شود. ما نیز در این پایان‌نامه به منظور حل برخی از مشکلات قصاید خاقانی، به شرح هشت قصیده‌ی بلند و شرح نشده‌ی او پرداختیم. این پایان‌نامه در چهار فصل تنظیم شده است:

فصل نخست: با عنوان مقدمه و کلیات، دربردارنده‌ی اهداف، اهمیت تحقیق، پیشینه‌ی و روش تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات است.

فصل دوم: در این فصل سبک شعر فارسی در قرن ششم و روش شاعری خاقانی بررسی شده است.

فصل سوم: این فصل شرح هشت قصیده‌ی بلند خاقانی را در بر دارد.

فصل چهارم: این فصل به نتیجه‌گیری اختصاص دارد.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: مقدمه و کلیات

۲	۱-۱- مقدمه
۲	۱-۲- اهداف تحقیق
۳	۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق
۳	۱-۴- گفتارهای پایان نامه
۴	۱-۵- مروری بر تحقیقات گذشته
۴	۱-۵-۱- شرح های قدما بر شعر خاقانی
۵	۱-۵-۲- پژوهش های معاصران در دیوان خاقانی
۸	۱-۵-۳- پایان نامه ها
۱۰	۱-۵-۴- تحقیقات خارجی
۱۱	۱-۶- روش تحقیق

فصل دوم: آشنایی با سبک شعر فارسی در قرن ششم و شیوهی شاعری خاقانی

۱۴	۲- آشنایی با سبک قرن ششم و شیوهی شاعری خاقانی
۱۴	۲-۱- سه دبستان شعری در قرن ششم
۱۵	۲-۲- سبک آذربایجانی
۱۵	۲-۳- مختصات زبانی قرن ششم
۱۶	۲-۴- مختصات ادبی قرن ششم
۱۷	۲-۵- مختصات فکری قرن ششم
۱۸	۲-۶- شیوهی شاعری خاقانی
۲۰	۲-۷- مدح
۲۱	۲-۸- مرثیه
۲۲	۲-۹- هجو

۲-۱۰-مفاخره	۲۲
۲-۱۱-حبسیات	۲۴
۲-۱۲-وطن دوستی و توجه به اساطیر	۲۵
۲-۱۳-ستیز با فلسفه	۲۶
۲-۱۴-استفاده از علوم و اطلاعات	۲۶
۲-۱۴-۱-نجوم	۲۷
۲-۱۴-۲-طب	۳۰
۲-۱۴-۳-موسیقی	۳۱
۲-۱۴-۴-قرآن و علوم دینی	۳۱
۲-۱۴-۵-نرد و شطرنج	۳۲
۲-۱۴-۶-باورهای عامیانه	۳۳
۲-۱۴-۷-بازی‌های کودکانه	۳۴
۲-۱۴-۸-خاقانی و آیین مسیحیت	۳۴
۲-۱۵-تلمیح	۳۶
۲-۱۶-توصیفات	۳۸
۲-۱۷-تجدید مطلع	۴۰
۲-۱۸-زیبایی‌شناسی سخن خاقانی	۴۰
۲-۱۸-۱-استعاره	۴۱
۲-۱۸-۲-تشبیه	۴۲
۲-۱۸-۳-مجاز و کنایه	۴۳

فصل سوم: شرح هشت قصیده‌ی بلند دیوان خاقانی

۳-۱-قصیده‌ی اول در مدح علاءالدین آتسز بن محمد خوارزمشاه	۴۶
۳-۲-قصیده‌ی دوم در مدح ملک الوزرا زین الدین، دستور عراق	۹۳
۳-۳-قصیده‌ی سوم در مدح ملک سیف الدین ارسلان مظفر دارای دربند	۱۳۳
۳-۴-قصیده‌ی چهارم در مدح محمد بن محمود بن محمد بن ملک‌شاه	۱۸۳
۳-۵-قصیده‌ی پنجم در مدح مخلص المسیح، عظیم الروم، عزالدوله قیصر	۲۳۴
۳-۶-قصیده‌ی ششم در واقعه‌ی حبس و عزلت و مباحثات	۲۸۰
۳-۷-قصیده‌ی هفتم جواب اشعار نجم الدین احمد سیمگر	۳۱۶

۳-۸- قصیده‌ی هشتم در مدح شروانشاه منوچهر بن فریدون ۳۵۹

فصل چهارم: نتیجه‌گیری

۴- نتیجه‌گیری ۳۹۸

۴۰۱- فهرست آیات و احادیث

۴۰۳- فهرست منابع و مآخذ

۴۱۰- چکیده به زبان انگلیسی

فهرست کوتاه نوشت منابع

آندراج = فرهنگ آندراج

برهان = برهان قاطع

دیوان = دیوان خاقانی شروانی

غیاث = غیاث اللغات

فرهنگ لغات و تعبیرات = فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی

لغت نامه = لغت نامه‌ی دهخدا

معین = فرهنگ فارسی معین

منتهی = منتهی الأرب

ناظم = فرهنگ نفیسی (ناظم الاطباء)

فصل اول:

مقدمه و کلیات

۱- مقدمه

۱-۱- مقدمه

بسیاری از آثار ارزشمند گذشتگان، به دلیل استفاده از علوم مختلف روزگار نویسنده، زبان خاص آن روزگار، منطقه‌ی زندگی نویسندگان، استفاده از انواع صناعات ادبی، صورخیال، ترکیبات تازه، آداب و رسوم ویژه‌ی روزگار در اشعار، نیاز به شرح و تفسیر دارد، تا بتواند بیشتر مورد استفاده قرار گیرد.

به همین دلیل، شرح و توضیح متون گذشته اعم از منظوم و منثور- همواره مورد توجه بوده است. در این زمینه باید پیچیدگی‌های اثر مورد تحقیق، شناخته و طبقه بندی گردد تا با رفع آن بتوان غبار ابهام را از متن اثر زدود.

خاقانی نیز از جمله‌ی شاعرانی است که اشعارش نیاز به شرح دارد. او شاعری است که در هر دو زبان فارسی و عربی و هر دو زمینه‌ی نظم و نثر هنرنمایی کرده است. با توجه به این نکته که قرن ششم، قرن غلبه‌ی قصیده‌ی فنی در ادب فارسی است، بنابراین خاقانی نیز همچون بسیاری از سخنوران قرن ششم، ساده‌گویی‌های سبک خراسانی را رها کرده و حتی فراتر از اقتضای دوران خود به سرودن قصاید مصنوع پرداخته است

۱-۲- اهداف تحقیق

۱- شرح و توضیح هشت قصیده‌ی بلند شرح نشده‌ی خاقانی.

۲- آشنایی با افکار و اندیشه های خاقانی از طریق قصاید شرح شده.

۳- مشخص کردن صورخیال و آرایه‌های موجود در خلال ابیات.

۳-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق

خاقانی پیرو سبک دوران خود یعنی قصیده‌ی فنی است، اشعارش سرشار از اصطلاحات علمی همچون طب، نجوم، باورهای عامیانه، نرد و شطرنج، بازی‌های کودکانه و سایر دانسته‌های شاعر است. بنابراین خواننده‌ی اشعار خاقانی برای دریافت مفهوم اشعار او نیازمند داشتن اطلاعات وسیع می‌باشد.

همین امر نشان دهنده‌ی لزوم شرح اشعار خاقانی است؛ شاعری که بسیاری از بزرگان ادب فارسی وامدار و ریزه خوار خوان معانی او هستند. تا کنون شروح بسیاری به صورت گزینشی و کوتاه برای گشایش نکات مبهم اشعار او نوشته شده است، اما همچنان نکات مبهم و سر بسته‌ی بسیاری در سخن او دیده می‌شود و بسیاری از قصاید او شرح نشده باقی مانده است.

۴-۱- گفتارهای پایان نامه:

پایان نامه‌ی حاضر از چهار گفتار تشکیل شده است:

گفتار اول، مقدمه و کلیات، اهداف تحقیق و اهمیت و ضرورت تحقیق، مروری بر تحقیقات گذشته، روش تحقیق.

گفتار دوم، آشنایی با سبک قرن ششم و شیوه‌ی شاعری خاقانی.

گفتار سوم، شرح هشت قصیده‌ی بلند خاقانی.

گفتار چهارم، نتیجه گیری.

۵-۱ - مروری بر تحقیقات گذشته

شرح نویسی بر متون ادب فارسی، سابقه‌ی دیرینه دارد. اشعار خاقانی نیز از قدیم مورد توجه بوده است و افرادی آن‌ها را مشکل و نیازمند شرح دانسته و بر آن شروحي نوشته‌اند. علاوه بر ایرانیان برخی از غیرایرانیان نیز بر این کار همت گماشتند.

۱-۵-۱ - شرح های قدما بر شعر خاقانی

- ۱- شیخ آذری قصیده‌ی خاقانی را که در باب حالات ترسایان و لغات و اصطلاحات آن‌ها ست در کتاب خود به نام جواهر الاسرار شرح کرده است.
- ۲- جامی شاعر معروف نیز شرحی بر برخی اشعار خاقانی نوشته است که این شرح در کتابخانه‌ی آصفیه‌ی استانبول نگهداری می‌شود.
- ۳- شادی آبادی نیز از دیگر کسانی است که چهل و چهار قصیده‌ی خاقانی را شرح کرده است.
- ۴- علوی لاهیجی نیز چند قصیده‌ی خاقانی را شرح نموده و شرح خود را به پادشاه زمان خود جهانگیر (۱۰۱۴ هـ - ۱۰۳۷ هـ) اهدا کرد.
- ۵- عبدالوهاب المعموری نیز از دیگر کسانی است که به شرح قصاید خاقانی پرداخته است. او شرحی موسوم به محبت نامه نوشته است که شامل ۱۰۲ قصیده است. شرح او تمام ابیات این قصاید را در بر نمی‌گیرد، بلکه تنها به توضیح برخی ابیات از هر قصیده پرداخته است.
- ۶- قبول محمد، شرحی به نام فرح افزا بر ده قصیده‌ی خاقانی نوشته است.
- ۷- رضا قلی خان هدایت نیز در کتاب خود، موسوم به مفتاح الكنوز، برخی از ابیات مشکل دیوان خاقانی را شرح کرده است، او در شرح ابیات مشکل، از شروحي که پیش از او نوشته شده بود، استفاده نکرده است.
- ۸- چاپ لکهنو دیوان خاقانی نیز در بردارنده‌ی شرحی است در حواشی که در این شرح‌ها از شروح متقدمان استفاده شده است.

۹- شرحی نیز با عنوان حل قصاید خاقانی به همت احمد حسن شوکت به زبان اردو در شهر میرات انجام شده است. (زرین کوب، ۱۳۷۹، ۲۵-۲۴)

۱-۵-۲- پژوهش‌های معاصران در دیوان خاقانی

۱- سخن و سخنوران از مرحوم بدیع الزمان فروزانفر:
این کتاب در سال ۱۳۱۲ به همت انتشارات خوارزمی به چاپ رسیده است. بحث و حکم در باب خاقانی حدود ۵۰ صفحه از این کتاب را به خود اختصاص داده است. و منتخبی از اشعار خاقانی را در بر دارد.

۲- حاشیه مرحوم علی عبدالرسولی بر دیوان خاقانی:
علی عبدالرسولی در سال ۱۳۱۷ ضمن تصحیح دیوان خاقانی در حاشیه آن به طور مختصر به معنی بعضی عبارات و واژگان پرداخته است.

۳- تعلیقات دکتر ضیاءالدین سجادی بر دیوان خاقانی:
مرحوم دکتر سجادی در سال ۱۳۳۸ با تصحیح دیوان خاقانی در تعلیقاتی که بر آن افزوده‌اند، بعضی نکات و گاه واژه‌ها را توضیح داده‌اند.

۴- آیینۀ عبرت از دکتر محمد جواد شریعت:
این کتاب در سال ۱۳۴۸ به همت انتشارات دانشگاه اصفهان به چاپ رسیده است در این کتاب به شرح لغوی قصیده‌ی معروف ایوان مدائن پراخته شده است.

۵- گزیده اشعار خاقانی از دکتر ضیاءالدین سجادی:
دکتر سجادی در سال ۱۳۵۱ این کتاب را که در بر دارنده‌ی گزیده‌ای از قصاید خاقانی است همراه با شرح مختصری به چاپ رسانده است.

۶- حواشی دکتر محمد معین:

این اثر در سال ۱۳۵۸ به کوشش دکتر ضیاءالدین سجادی، توسط انتشارات انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی در تهران منتشر شده است و شامل یادداشت‌های مرحوم دکتر معین بر برخی از ابیات در حاشیه‌ی دیوان خاقانی است.

۷- رخسار صبح از دکتر میر جلال الدین کزازی:

این کتاب در سال ۱۳۶۸ به همت نشر مرکز منتشر شده است. در مقدمه‌ی این کتاب به زندگی و شعر خاقانی پرداخته و سپس قصیده‌ای بلند از او با ردیف "برافکنند" از سه دیدگاه واژه‌شناسی، زیبا‌شناسی و ژرفاشناسی شرح شده است.

۸- شعر خاقانی از دکتر جعفر مؤید شیرازی:

انتشارات دانشگاه شیراز این کتاب را در سال ۱۳۷۲ منتشر کرده است. این اثر گزیده‌ای است شامل ۱۶۸ شعر از دیوان خاقانی که عمدتاً شامل غزلیات و برخی قصاید کوتاه و تعداد کمی قالب‌های دیگر است و تأکید بر زیبایی‌های سخن خاقانی است.

۹- بزم دیرینه عروس از معصومه معدن کن:

این کتاب در سال ۱۳۷۲ به همت مرکز نشر دانشگاهی در تهران منتشر شده است. این اثر شامل ۱۵ قصیده از خاقانی همراه با شرحی مختصر می‌باشد.

۱۰- گزیده‌ی اشعار خاقانی، انتخاب و شرح دکتر عباس ماهیار:

این کتاب به همت نشر قطره در سال ۱۳۷۳ منتشر شده است. دکتر ماهیار در این گزیده ۲۰ قصیده، ۱۶ غزل و ۶ رباعی خاقانی را شرح کرده و چند قصیده‌ی دیگر در پایان این کتاب، بدون شرح آورده‌اند.

۱۱- شاعر صبح از دکتر ضیاءالدین سجادی:

این اثر در سال ۱۳۷۴ در انتشارات سخن به چاپ رسیده است. در این اثر ابتدا ۳۵ قصیده، یک ترکیب بند، چند غزل، قطعه، رباعی و قصیده کوتاه آمده است و در پایان کتاب معانی کلمات مشکل، تلمیحات و اشاراتی که در خلال اشعار بوده است ذکر گردیده است.

۱۲- فرهنگ لغات و تعبیرات با شرح اعلام و مشکلات دیوان خاقانی شروانی از دکتر ضیاءالدین سجادی:

این فرهنگ در دو جلد در سال ۱۳۷۴ به همت انتشارات زوار منتشر شده است. این اثر در بردارنده‌ی معانی برخی لغات و ترکیبات دشوار دیوان خاقانی است.

۱۳- ارمغان صبح از دکتر نصرالله امامی:

این کتاب در سال ۱۳۷۵ در انتشارات جامی منتشر شده است و شامل گزیده‌ای از قصاید خاقانی همراه با شرحی مختصر می‌باشد. عمده‌ی قصاید این کتاب قصایدی است که قبل از آن نیز شرح شده‌اند.

۱۴- دیدار با کعبه‌ی جان از دکتر زرین کوب:

این کتاب در سال ۱۳۸۷ در انتشارات سخن، به چاپ رسیده است. این کتاب شامل ۶ فصل می‌باشد که فصول ابتدایی آن به بررسی قصیده‌ی ترساییه و ممدوح این قصیده، آندرونیکوس کممنوس می‌پردازد. و در قسمت آخر ابیاتی پراکنده از قصاید مختلف شرح شده و همچنین چند غزل و رباعی از خاقانی آورده شده است.

۱۵- سراچه‌ی آوا و رنگ از دکتر میرجلال الدین کزازی:

این اثر در سال ۱۳۷۶ به همت انتشارات سمت منتشر شده است. این اثر شامل گزیده‌ای از همه قالب‌های دیوان خاقانی همراه با توضیح مختصر واژگان و آرایه‌های ادبی است.

۱۶- سوزن عیسی از دکتر میرجلال الدین کزازی:

این اثر در سال ۱۳۷۶ به همت انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی منتشر شده است و شامل شرح مفصل قصیده‌ی ترساییه است.

۱۷- آتش اندر چنگ از دکتر مهدی ماحوزی:

این کتاب در سال ۱۳۷۷ به همت انتشارات سخن منتشر شده است و شامل مقایسه‌ی قصیده‌ی ایوان مدائن خاقانی با قصیده‌ی سینه‌ی بحتری، شاعر عرب است. در این اثر نیز به شرح گزیده‌ای از قالب‌های مختلف شعری دیوان خاقانی به طور مختصر پرداخته شده است.

۱۸- گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی از دکتر میرجلال الدین کزازی:

این اثر در سال ۱۳۷۸ به همت نشر مرکز منتشر شده است. دکتر کزازی در این کتاب از هر شعر ابیاتی را آورده و در مورد آن توضیحاتی داده است.

۱۹- مرثیه خوان مداین از دکتر محمد رضا برزگر خالقی و دکتر محمد حسین محمدی:

این اثر گزیده‌ای از اشعار خاقانی است که در سال ۱۳۷۹ به کوشش انتشارات زوار به چاپ رسیده است. این کتاب به شرح کامل چهارده قصیده‌ی خاقانی اختصاص دارد. آیات و احادیث این چهارده قصیده در پایان کتاب آمده است.

۲۰- هفت گنبد از رسول چهرقانی منتظر:

این کتاب در سال ۱۳۸۲ در انتشارات نغمه‌ی زندگی به چاپ رسیده است. در این کتاب هفت قصیده‌ی خاقانی شرح شده است.

۲۱- شرح مشکلات دیوان خاقانی، ثری تا ثریا از عباس ماهیار:

این کتاب در سال ۱۳۸۲ در انتشارات جام گل در شهر کرج به چاپ رسیده است. دکتر ماهیار در این اثر به توضیح اصطلاحات نجومی که در دیوان خاقانی آمده است پرداخته و ابیاتی از قصاید و رباعیات و غزلیات و ترجیعات به عنوان شاهد مثال آورده است.

۲۲- ایوان مدائن از دیدگاه دو شاعر نامی تازی و پارسی، بحتری و خاقانی. تحقیقی از دکتر سید امیر محمد انوار:

این کتاب در سال ۱۳۸۳ در انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسیده است. در این اثر پس از معرفی کوتاه دو شاعر بزرگ عرب و فارسی زبان، بحتری و خاقانی، قصیده‌ی سینه‌ی بحتری با قصیده‌ی نونیه‌ی خاقانی به طور مفصل مقایسه شده است.

۲۳- شرح مشکلات دیوان خاقانی، پنج نوش سلامت از عباس ماهیار:

دکتر ماهیار در این کتاب که در سال ۱۳۸۴ به چاپ رسیده است به توضیح برخی از بیماری‌ها و داروهای گیاهی که در دیوان خاقانی بدان‌ها اشاره شده است، پرداخته اند و ابیاتی از دیوان خاقانی به عنوان شاهد مثال آورده‌اند. این اثر در انتشارات جام گل کرج به چاپ رسیده است.

۲۴- شرح مشکلات دیوان خاقانی، از دکتر محمدرضا برزگر خالقی:

در این کتاب که برای نخستین بار در سال ۱۳۸۷ در انتشارات زوار به چاپ رسیده است، پس از مقدمه‌ای در باب زندگی و سبک خاقانی، به شرح قصاید دیوان خاقانی از روی نسخه‌ی تصحیح دکتر سجادی پرداخته‌اند و از قصیده‌ی اول تا قصیده‌ای به مطلع "سر چه سنجد که هوش می‌بشود" شرح شده است.

۱-۵-۳- پایان نامه‌ها